

Provincie Noord-Brabant

College van Gedeputeerde Staten

T.a.v. de heer M. van Gruijthuijsen

Postbus 90151

5200 MC 's-Hertogenbosch

DATUM:

10 juli 2020

KENMERK:

2020.07.10/IO

ONDERWERP:

Economische visie 2030

Geachte heer Van Gruijthuijsen,

Concurrerend, duurzaam en adaptief. Met de Economische Visie wordt koers gezet naar een krachtige economie in 2030, waarin deze drie woorden niet mogen ontbreken. Als Sociaal-Economische Raad Brabant - onderdeel van BrabantAdvies - geven wij u graag perspectief mee voor de komende 10 jaar.

De opbrengsten van de twee Economenpanels die wij organiseerden, zijn als gespreksverslagen integraal opgenomen in deze brief. Tijdens de digitale meetings brachten we economische denkers in verbinding met regionale experts. Dit leidde tot concrete input op de thema's missiegedreven innovatiebeleid en agglomeratiekracht.

Aanvullend daarop formuleren wij, op basis van een bespreking in de SER, een vijftal punten die naar onze mening niet in de visie mogen ontbreken. Daarbij betrekken we ook de verwachte structurele effecten van de coronacrisis op de economie van morgen. Daarover gaan wij graag met u verder in gesprek.

1. PERSPECTIEF VOOR DE TOEKOMST: 'BREDE WELVAART EN DE ROUTE ER NAAR TOE'

Hoe dient de Brabantse economie er in 2030 uit te zien? Als het discours van missiegedreven innovatiebeleid ons één ding heeft geleerd, is het dat er behoefte is aan richting. Aan een focus, een stip op de horizon. Het realiseren van brede welvaart is daarbij het uitgangspunt. De houdbaarheid van het huidige economische systeem is immers in het geding. Stikstofproblematiek, coronacrisis, toenemende droogte: Brabant staat in de Nederlandse top van de lijstjes. Digitalisering en nieuwe geopolitieke verhoudingen veranderen bovendien het economische speelveld in sneltreinvaart. Dit roept de vraag op hoe toekomstbestendig de manier is waarop we ons geld verdienen. De economische winnaars van vandaag kunnen morgen verliezers zijn.

ZET IN OP DUURZAME BUSINESSMODELLEN

Zet in op de duurzame businessmodellen, omdat juist dát de internationaal concurrerende verdienmodellen van de toekomst zijn. Versterk de Brabantse ecosystemen, met de HTSM, Automotive, Artificial Intelligence, fotonica, agrofood, maintenance, lifesciences als sterke sectoren, rondom de maatschappelijke oplossingen. Speel in op het Europees en landelijk

beleid van missiegedreven innovaties en sleuteltechnologieën, waarin de maatschappelijke uitdagingen van de energietransitie, circulaire economie, klimaatdoelstellingen, gezondheid en veiligheid worden vertaald in concrete ambities en doelen.

Heb daarbij ook oog voor de valorisatie, waar technologisch en sociale innovatie hand in hand gaan en waar juist de provincie toegevoegde waarde kan hebben door innovatie en toepassing: door als 'launching customer' en via innovatieve vormen van aanbestedingen, de markttoegang voor innovatie te verschaffen. Deel ervaringen, zorg voor een lerende aanpak, ook met andere overheden¹. Bied ruimte voor maatwerk. Living labs en pilots, met betrokkenheid van burgers en gebruikers, zijn cruciaal in de toepassing van en het draagvlak voor innovatie. Ze vragen om concrete invulling op het lokale of regionale schaalniveau én om structuren die noodzakelijk zijn voor opschaling.

De kunst is om de inzet op de transitie en innovaties juist in een crisissituatie vast te houden en zelfs te versnellen. Het risico is immers dat uit economische overwegingen ondernemers en consumenten (en overheden) terugvallen naar kortetermijndoelstellingen en kortetermijnzekerheid. Dit betekent een natuurlijke neiging om terug te vallen naar het oude en bekende en niet de 'up hill battle' aan te gaan van innovatie en verduurzaming. Participatiemodellen en subsidies kunnen daarin nog veel meer als aanjager functioneren. De huidige financieringsmodellen, ook landelijk, zijn vooral ingekaderd vanuit bancaire modellen: financieel gedreven met een hoge risico-aversie en soms traag in besluitvorming. Daarmee werken ze onvoldoende katalyserend. Dit biedt onderscheidende kansen voor de fondsen van de BOM, ook ten opzichte van de markt: om het maatschappelijk rendement en de bijdrage aan transitie nadrukkelijker mee te wegen en daarbij - weloverwogen - een hoger risicoprofiel in mee te geven.

AANDACHT VOOR QUALITY OF LIFE EN TOENEMENDE VERSCHILLEN IN BRABANT

Brede welvaart is meer dan BNP en inkomen. Het gaat ook om kwaliteit van leven die samenhangt met gezondheid, mate van participatie, een prettige leefomgeving. De coronacrisis heeft de verschillen tussen groepen nog zichtbaarder gemaakt. Voorkomen moet worden dat Brabant haar glans verliest door het negeren van deze toenemende verschillen tussen groepen, binnen steden en tussen regio's en zich te weinig rekenschap geeft van een inclusief Brabant. De provincie is op vele vlakken misschien niet primair aan zet, maar ze kan wel faciliteren in kennisontwikkeling, verbinden aan de eigen opgaven en met instrumentarium een bijdrage leveren aan deze vraagstukken. Denk aan de binnenstedelijke transformatie-aanpak waarbij de provincie verschillende steden ondersteunt. In hoeverre kunnen de uitdagingen van werken en wonen, armoede, aanpak klimaatadaptatie, inrichting van een gezonde leefomgeving en het bevorderen van arbeidsparticipatie daarin worden samengebracht? En zo ook bijdragen aan het draagvlak van inwoners voor verandering en vernieuwing?

1 De provincie heeft eerder ruimte geboden aan innovatieve pilots binnen de aanbesteding van de verduurzaming van het busvervoer. Dit heeft destijds geleid tot markttoegang voor het ecosysteem van Brabantse bedrijven in het elektrisch busvervoer. De route naar grotere afname door andere aanbestedende partijen is vervolgens ook cruciaal. Overheden kunnen in aanbestedingen uiteraard kwaliteitseisen formuleren, naast concurrentie op prijs. Het blijkt echter lastig concurreren als het gelijke speelveld niet op internationale schaal wordt geborgd. Dit vraagt om een landelijke en Europese lobby.

2. OPENHEID IN SAMENWERKING EN OOG VOOR VERNIEUWERS

De regionale triple helix organisaties hebben de afgelopen 10 jaar een belangrijke bijdrage gehad in het vormgeven van de krachtige Brabantse economie. Het is zaak om deze samenwerkingsvormen stevig en dynamisch te houden, zodat ze het best kunnen inspelen op de kansen van morgen.

ZORG VOOR OPEN SAMENWERKINGSSTRUCTUREN

Belangrijke uitdaging daarbij is om de structuren open te houden; voor nieuwe ideeën, nieuwe partijen en het geluid uit de samenleving. Een open source benadering in samenwerking en ontwikkeling is essentieel voor een daadkrachtig en innovatief ecosysteem. Faciliteer daarin als provincie: in het blijven leggen en intensiveren van verbindingen met partijen in andere regio's die relevant zijn, binnen Nederland, binnen en buiten Europa. Verken op basis van bestaande krachtige sectoren in Brabant waar nieuwe kansen liggen met een hoog ontwikkelpotentieel en waar - nationaal en internationaal - sterke partnerregio's gelegen zijn.² Betrek daarbij ook de effecten van de coronacrisis: hoe kijken bedrijven naar hun relaties van toeleveranciers en verwerkers, hoe spreiden ze risico's en verminderen ze hun afhankelijkheden?

FACILITEER DE KANSRIJKE UITDAGERS

Daarbij roepen we op om specifiek aandacht te hebben voor 'challengers': uitdagers van het bestaande beleid en bestaande markten. Faciliteer als provincie dat nieuwe partijen - die een andere aanpak voeren dan de gevestigde orde - een plek aan tafel krijgen of organiseer andersoortige netwerkbijeenkomsten. Wanneer missies centraal staan, dienen alle partijen die hieraan een potentiële bijdrage kunnen leveren, ook een gereede kans te krijgen. Ook in het startersbeleid kan hier vorm aan worden gegeven. Zorg ervoor dat juist de innovatieve digitale en circulaire startups gedurende coronatijd overeind blijven.

3. ARBEIDSMARKT ALS CRUCIALE COMPONENT

Waar de arbeidsmarkt de afgelopen jaren al prominent op de beleidsagenda stond, wordt dat het komend decennium enkel nog urgenter.

BESCHIKBAARHEID VAN ARBEIDSKRACHTEN IS EEN POTENTIËLE REMMENDE FACTOR VOOR TRANSITIES

De transities zullen een groot beroep doen op de vereiste arbeidskrachten. Alleen al voor de energietransitie ontstaan tot 2030 naar verwachting meer dan 20.000 arbeidsplaatsen in Noord-Brabant. De vraag is echter of we deze wel ingevuld krijgen. Eerder hielden we een pleidooi voor het 'herladen van de human capital agenda rond maatschappelijke opgaven'.³

2 Een onderzoek waarin o. a. de potentiële partnerregio's voor Zuid-Nederland zijn geïdentificeerd op basis van economische structuur en agglomeratiekracht is momenteel in afronding. De resultaten hiervan komen één dezer dagen naar buiten.

3 Zie ook het advies 'Toerusten en Innoveren voor een aanpak naar een toekomstbestendig arbeids- en onderwijsbestel' (2018). Met het advies 'Sector & Regio in samenspel' (2019) hebben we geconcretiseerd welke rol de provincie kan spelen om de mismatch op de arbeidsmarkt terug te dringen. Wij zien voor de provincie een rol in het 'bespelen van de tussenruimte': het leggen van verbindingen tussen partijen, regio's en sectoren binnen het regionaal arbeidsmarktbeleid, zodat een gelijkwaardiger speelveld ontstaat.

Inzet op verhoging van de arbeidsproductiviteit⁴ is van belang. Scholing, het bevorderen van leven lang ontwikkelen en het faciliteren van 'Van Werk naar Werk trajecten' zijn onmisbaar. Faciliteer als provincie de partijen in het regionale netwerk om dit voor elkaar te krijgen. 'Aan tafel in de arbeidsmarktregio's' en als schakel tussen de landelijke overheid, sectoren en bedrijven, gericht op structuurversterking. Selectieve inzet en slimme interventies (maatwerk) zijn gewenst. Denk ook aan scholingsfonds om werkzoekenden als gevolg van de coronacrisis om te kunnen scholen.

ARBEID ALS FACTOR BINNEN ECONOMISCH BELEID

Breng samenhang in het type bedrijvigheid dat we in Brabant willen en de beschikbare en te werven arbeidskrachten. In het provinciaal Actieplan Arbeidsmarkt wordt ingezet op het aantrekken van talent, ook internationaal, om daarmee onze kenniseconomie verder te verstevigen. Ook het aantrekken en inzetten van arbeidsmigranten mag geen sluitstuk van beleid zijn. De coronacrisis heeft de kwetsbaarheid van deze groep in werk- en woonomstandigheden aangetoond én onze afhankelijkheid ervan. Wij pleiten er voor ook de komst, opvang en sociale omstandigheden van arbeidsmigranten onderdeel te maken van de afwegingen in economisch beleid: bij het aantrekken van bedrijven en bij het scheppen van de juiste randvoorwaarden als ze in Brabant aan de slag gaan.

De kwetsbaarheid van sommige groepen - zoals flexwerkers, laagopgeleiden en arbeidsgehandicapten - is al volop geadresseerd en geagendeerd op de landelijke besluitvormingstafels.⁵ Verandering in wet- en regelgeving in relatie tot contractvormen is daartoe immers cruciaal. Tegelijkertijd zijn de lokale en regionale stakeholders aan zet voor interventies om deze kwetsbare groepen aan het werk te helpen en te houden. Het vraagstuk van de groepen die nu extra worden geraakt door corona vraagt om aandacht: de snel oplopende jeugdwerkloosheid en ontbrekende stageplaatsen voor jongeren, maar ook ouderen die in geval van werkloosheid extra kwetsbaar zijn. Hoewel de provincie geen directe of wettelijke taken heeft, is de positie van de kwetsbare groepen toch relevant om te adresseren in economisch beleid: een sociaal inclusief Brabant draagt bij aan een aantrekkelijk woon- én vestigingsklimaat. Ondernemingen en werkgevers zijn hierin een pullfactor. Via de arbeidsmarktregio's en met het PACT kan worden ondersteund in structuurversterking en een lerende aanpak, als onderdeel van het actieplan arbeidsmarkt.

4. ZORG VOOR EEN RUIMTELIJKE KWALITEITSIMPULS

Ook de ruimtelijke vertaling van het (sociaal-)economisch beleid verdient een plek. De soms lastig grijpbare economische aanpak komt bovendien voor iedere inwoner duidelijk zichtbaar terug in de fysieke leefomgeving. Daarbij constateren we toenemende zorgen over hoe we omgaan met ons landschap, natuur en leefomgeving. Dit vraagt om een zorgvuldige omgang met de beschikbare ruimte.

4 Het CBS wijt de lagere productiviteitsgroei aan het grote aandeel zelfstandigen, met name in de commerciële sector, de lagere groei van investeringen en de vergrijzing, <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2019/51/lagere-productiviteit-hangt-samen-met-groei-zelfstandigen>

5 Commissie Regulering van Werk: 'In wat voor land willen we wenen? Naar een nieuw ontwerp voor regulering van werk' 23-1-20202, WRR 'Het betere werk. De nieuwe maatschappelijke opdracht', 15-1-2020, SCP 'Eindevaluatie van de Participatiewet', 20-11-2019.

BENUT RUIMTEVRAAG NAAR WERKLOCATIES VOOR EEN KWALITEITSIMPULS

De effecten van de coronacrisis leiden tot een verdere groei van online bestedingen en daarmee samenhangende toenemende vraag naar logistieke centra. Daarbij komt dat bedrijven meer en meer kijken naar hun bedrijfsvoering en meer buffervoorraden willen aanleggen, wat ook weer leidt tot extra ruimtevraag. De neiging bestaat om té eenzijdig te kijken naar het ontwikkelen van nieuwe terreinen. Voor bestaande terreinen is nauwelijks politieke aandacht en budget.

De grote, vooral logistieke, ruimtevraag moet allereerst worden afgewogen vanuit de meerwaarde voor het regionale ecosysteem. Voor de nieuwe ruimtevraag worden zoveel mogelijk bestaande werklocaties benut. Stel eisen aan nieuw-vestigingslocaties om bij te dragen aan de energietransitie. Investeringslocaties in duurzame energie en circulariteit kunnen juist aanjager zijn voor het transformeren van oude bedrijventerreinen. Daarmee kan gelijktijdig worden ingespeeld op veranderende locatie-eisen.⁶

Circulariteit leidt tot toenemende ruimtebehoefte en tot een vraag naar terreinen in de hogere milieucategorieën. Economisch beleid kan bijdragen om de ruimtebehoefte en type terreinen inzichtelijk te maken. De provincie kan met koplopers van bedrijven verder in kaart brengen wat circulariteit in de praktijk inhoudt. Hoe krijgt dit in verschillende sectoren vorm, hoe kunnen innovaties worden versneld en wat vraagt dit van het ruimtegebruik en de beschikbaarheid en inrichting van werklocaties? Ontwikkelingen rondom het cluster Moerdijk bieden op dit vlak nationale kansen.

VERSTERK DE ONDERSCHIEDENDE VESTIGINGSFACTOREN IN BRABANT

In het economenpanel is volop gesproken over agglomeratiekracht. Naast aanwezigheid van gerelateerde bedrijvigheid, samenwerking in en tussen regio's, zijn uiteraard ook vestigingsklimaat en woon- en leefklimaat hierin relevant. In onderzoek wordt hoogstedelijkheid vaak als een aantrekkelijke factor benoemd voor kenniswerkers. Culturele voorzieningen, ontmoetingsplekken en ruimte voor creativiteit, etc. zijn cruciaal. Maar hoe kijken we naar hoogstedelijkheid in Brabant? Is dit een expliciete vraag voor een stad als Eindhoven of kunnen we het polycentrisch systeem van de Brabantse steden in samenhang blijven benaderen? Biedt de nabijheid van groen hierin juist een onderscheidende potentie, zoals uitgewerkt in het Van Gogh Nationaal Park? Hoe functioneel zijn campussen buiten de centra in het bieden van ontmoetingsplek? Hoe kunnen we de beste infrastructuur voorzien? Ook hierbij is het goed om de structurele effecten van corona te betrekken: wordt de noodzaak van nabijheid van het werk en wonen door versnelde digitalisering minder pregnant?

ANTICYCLISCH INVESTEREN MET HET PERSPECTIEF OP DE MIDDELLANGE TERMIJN

Het middellangetermijnperspectief moet ook de inzet zijn bij de anticyclische investeringen in crisistijd, waarbij de structurele effecten van de coronacrisis betrokken worden. De bouw kan nu een belangrijke katalysator voor de economie zijn. Dat vraagt om doordachte investeringen. De negatieve impact van thuiswerken op het kantorenvastgoed biedt kansen voor de transformatie-inzet richting woningen. Dit vraagt tegelijkertijd om een terughoudende inzet om nieuwe locaties voor woningen aan te boren.

⁶ Zie advies '[werklocaties toekomstproof](#)' (2019).

DE BLIK OP 2030, MAAR VERLIES VANDAAG NIET UIT HET OOG

De economische visie zet de stip op 2030. De coronacrisis is echter nog niet voorbij en de effecten ervan zijn ook nu nog niet in volle omvang zicht- en voelbaar. De razendsnelle aanpassingen die we in de economie en de samenleving zagen, vragen erom de vinger aan de pols te houden en met partijen in gesprek te blijven: in relatie tot kwetsbare groepen en sectoren die het zwaar hebben. Maar er zijn ook zaadjes geplant die potentie hebben om tot volle wasdom te komen. Denk aan de digitale vernieuwingen in de zorg. Of aan de digitale onderwijsvormen die efficiëntie kunnen opleveren en aanleiding geven om te investeren in kwaliteitsverbetering. En aan de voordelen van thuiswerken voor het oplossen van de files. Het is zaak om deze crisis te benutten en, mét de economische visie en de stip op 2030, het gevoel van urgentie vast te houden dat nodig is om nú veranderingen in de gewenste richting door te zetten.

Met vriendelijke groet,

Elphi Nelissen

BrabantAdvies,
Voorzitter SER Brabant

BOUWSTENEN VOOR DE ECONOMISCHE VISIE (1): MAATSCHAPPELIJK GEDREVEN INNOVATIEBELEID

In twee 'economenpanels' heeft BrabantAdvies de input verzameld van deskundigen over de Brabantse economie van de toekomst. De eerste sessie (17 juni 2020) richtte zich op een maatschappelijk gedreven innovatiebeleid, de tweede (19 juni 2020) op agglomeratiekracht. De uitkomsten van deze gesprekken worden gebruikt als input voor de Economische Visie 2030. In dit eerste verslag een blik op het maatschappelijk gedreven innovatiebeleid, met inleidingen van Frank Dietz en Matthijs Janssen en met de regio's Noordoost- en Zuidoost-Brabant als virtuele gastheren.

"2030 mag dan nog ver weg lijken, er is alle reden om nu de besluiten te nemen die ervoor zorgen dat we ook dan nog onze concurrentiekracht hebben weten te behouden", zo zei SER Brabant voorzitter Elphi Nelissen in haar introductie. "En daarvoor is het nodig dat we niet alleen binnen Brabant onze zaken goed voor elkaar hebben, maar zeker ook in relatie tot de rest van Nederland, en Europa." Met een pleidooi voor 'missiegedreven innovatiekracht' balde ze alvast de twee hoofdonderwerpen van deze middag samen.

Verantwoordelijk gedeputeerde Martijn van Gruijthuisen haakte daar op aan met zijn nadruk op een koppeling van economische en maatschappelijke opgaven. "Dat is de basis voor toekomstige groei. Niet voor de omzet van een individueel bedrijf, maar voor de welvaart en welzijn van alle Brabanders. In dat proces zitten we." "De economische visie moet een heldere stip op de horizon worden", zo vulde Van Gruijthuisen nog aan. "En om die stip te bereiken, hebben we alle innovatieve kracht nodig die er al is in de bestaande clusters, maar ook aanvullend daarop. Met een handelingsperspectief dat ons in staat stelt al in 2021 de eerste stappen te zetten."

Ook voor Frank Dietz, hoofd Thema Circulaire Economie bij het Planbureau voor de Leefomgeving, is het begrip 'brede welvaart' doorslaggevend. "Een economische visie moet daarvoor samenvallen met een visie op duurzaamheid."

Bepalend voor het bereiken van die Brabantse welvaart is volgens Dietz hoe we omgaan met de belangrijkste uitdagingen. Hij noemt er voor de te ontwikkelen economische visie vijf, maar dit lijstje is niet uitputtend (bedoeld):

1. volkshuisvesting en zorg: denk aan ouderen in relatie tot beschermd wonen, de leger wordende winkelstraten en de omgang met tijdelijke arbeidsmigranten;
2. het voorkomen van verspilling van grondstoffen: PFAS-problematiek, stikstoflast voor de natuur, benodigde investeringen in een CO₂-neutrale energievoorziening, de kansen voor milieu en bedrijven die de circulaire economie biedt;
3. een concurrerende economie;
4. spanning tussen landbouw en natuur;
5. de leefbaarheid van het platteland: krimp van de bevolking en wegtrekkende jongeren zetten het voorzieningspeil onder druk.

Volgens Jan-Frans Brouwers (fractievoorzitter van 50PLUS in Provinciale Staten) hoort daar nog een uitdaging bij: een gezonde leeftijdsopbouw.

Cruciaal is volgens Dietz dat we bij de adressering van die uitdagingen vanuit de toekomst leren denken. “Bereid je niet voor op de vorige oorlog en ga dus niet leunen op de kwaliteiten van het Brabant van nu”. Daar is niet iedereen het mee eens, zo blijkt even later uit een poll. Een tweederde meerderheid van de aanwezigen wil wel degelijk ‘inzetten op de kracht van Brabant’, zij het dat die kracht wel voor een belangrijk deel op adaptiviteit en creativiteit is gebaseerd en dus geen tegenstelling hoeft te vormen met de door Dietz gepropageerde vernieuwingsbehoefte.

Om los te komen van de bestaande structuren moeten we leren ‘systeemdenken’, zegt Dietz. Alleen op die manier zie je de verbanden namelijk, zoals tussen de oliewinning in het Midden-Oosten en de klimaatverandering over de hele wereld. John Dagevos (Telos) wijst daarbij op de ‘Duurzaamheidsbalans’ van Telos, een initiatief dat al geruime tijd voorziet in dit systeemdenken.

DE ZES STAPPEN VAN DIETZ

Terug naar de welvaart - “het plezier dat mensen hebben aan beschikbare goederen en diensten” - als uiteindelijk doel. Het niveau van de welvaart hangt af van drie indicatoren, zegt Dietz: de omvang van de cake, een rechtvaardige verdeling ervan en continuïteit in de levering: *best use, fair use en sustainable use*. “Maar dat is de theorie, nu is het zaak hier handen en voeten aan te geven.” Dietz ziet daarvoor zes wezenlijke stappen.

De eerste stap is het maken van verantwoorde keuzes, wederom denkend vanuit de toekomst. Via enquêtes, wetenschappelijke inzichten en maatschappelijk debat moeten we achterhalen wat onze gedeelde ‘zorgen van morgen’ zijn, om die vervolgens af te grenzen en concreet te maken. “De kunst daarbij is open te staan voor de samenhangen die we in het leven van alledag niet meer zien en die vaak belangrijke oorzaken van ervaren problemen blijken te zijn. Ontkokerd denken begint hier. Bijvoorbeeld: is de verpaupering van wijken een probleem van verkrotting van woningen, een probleem van teruglopende en tekortschietende voorzieningen, vooral veroorzaakt door een afnemend perspectief op werk en inkomen, of in de eerste plaats een integratieprobleem van mensen met verschillende herkomsten en culturen?”

Stap 2 is het per thema in kaart brengen van de concrete doelen, die ook nog eens kunnen bogen op voldoende draagvlak in de samenleving. “Wanneer kunnen we bijvoorbeeld spreken van een duurzame energievoorziening? Als deze schoon, betrouwbaar en betaalbaar is?” De doelen voor 2030 moeten bovendien besluiten voor vandaag kunnen opleveren: het handelingsperspectief waar Van Gruijthuisen naar op zoek was.

Stap 3 heeft te maken met het in kaart brengen van de beschikbare middelen. “Dit is nodig om het iteratieproces tussen doelen en middelen in te kunnen gaan. Ook beleidsontwikkeling is een iteratief proces waarin doelstellingen en instrumenten op elkaar worden betrokken alvorens een specifieke richting in te slaan.”

Voor stap 4 worden doelen en middelen aan elkaar gekoppeld, liefst met dwarsverbanden tussen de thema’s, “om synergiën, trade-offs en barrières te (h)erkennen. Naarmate de analyse rijker en diepgaander wordt, is meer en meer sprake van een systematische verkenning.”

Vervolgens, en dat is stap 5, moeten de relevante indicatoren duidelijk worden om de voortgang te kunnen meten. “Deze indicatoren zijn het resultaat van de analyse in de vorige stappen.”

Ten slotte komen de indicatoren voor verschillende thema’s bijeen in een dashboard, **de zesde stap**. “Voor maatschappelijk debat en politieke besluitvorming op provinciaal niveau is vaak enige aggregatie nodig.”

Directeur Paul Van Nunen van Brainport Development herkent zich wel in het streven naar brede welvaart. “Het gaat zeker niet meer alleen over groei. Mens en markt zijn niet tegengesteld, maar twee kanten van dezelfde maatschappelijke medaille. In Brabant beschikken we over veel kennis in de HTSM-sector, en internationaal concurrerende productie. Daarmee hebben we een goede positie in de robuuste markten waarbinnen we opereren en dragen we bij aan veel werkgelegenheid. De energietransitie, oplossingen voor vergrijzing, de digitaliserings-behoefte, dat zijn allemaal zaken die ook na de coronacrisis nog van belang zijn. Door nog meer samen te werken, zeker ook met de agri-kennis in Brabant, houden we een sterke positie. Op enorme investeringen zoals in Azië of Amerika hoeven we hier niet te rekenen, maar onze campussen, onze ecosystemen, onze open innovatie, die brengen ons verder. Om sterk te blijven moeten we dus slim samenwerken.”

Op vragen vanuit het publiek over wat die kracht van Brabant nu precies inhoudt, neemt Joep Brouwers (BOM) het woord: “De kracht van Brabant is ondernemerschap, adaptiviteit, aanpassingsvermogen. De hightech maakindustrie is daar een voorbeeld van; die is op mondiale schaal uniek en kan juist de motor zijn van de noodzakelijke vernieuwingen waar Frank Dietz over sprak. Overigens geldt dit ook voor de vele foodbedrijven. Zij kunnen ook de lead nemen bij noodzakelijke transitie die onmiskenbaar nodig zijn.” Dietz: “Hoe dan ook, sta open voor radicale stappen, pas op voor teveel incrementeel veranderen, op basis van kennis van wat er nu is.” Het publiek in deze sessie wil er nog niet aan. Met de stelling ‘Brabant kan het best bestaande innovatiecapaciteiten mobiliseren/verbinden in plaats van compleet nieuwe te ontwikkelen’ is 90% het helemaal eens.

MISSIEGEDREVEN INNOVATIEBELEID

Matthijs Janssen, Assistant professor in Innovation Sciences aan de Universiteit Utrecht, richt de blik op de toegevoegde waarde van missies op het innovatiebeleid. Meer specifiek: wat kan een regio met dit soort missies en moet een overheid hierin altijd de lead nemen? “Missies hebben doorgaans een ambitieuze doelstelling die je als overheid formuleert, compleet met tijdsplan en ambitieniveau. Vaak gaat het om complexe maatschappelijke opgaven. Als overheid heb je er externen voor nodig waardoor het direct iets gezamenlijks wordt.”

Over deze gezamenlijkheid is snel overeenstemming, maar over de vraag of de overheid altijd in the lead moet zijn, ontstaat discussie. Luc Boot (Raad voor de leefomgeving en infrastructuur’ (Rli) pleit voor een grotere rol voor de ‘samenleving’: “Moet vooral de overheid de missies bepalen? En doet de gedeputeerde economie dat dan? Met de bedrijven in de sectoren? Of moet dit veel meer in echt gesprek met de samenleving over de volle breedte?” Joep Brouwers geeft op basis van het betrekken van de samenleving aan dat we daar de democratie voor hebben uitgevonden, met alle tekortkomingen die de mens eigen is.” “Maar leg het zeker niet bij de overheid alleen”, vult Marion Hinderdael (Brainport Development) nog aan. “Missies zijn bij uitstek instrumenten voor de complete triple of quadruple helix.” Haar collega Paul van Nunen sluit zich daarbij aan: “De coördinatie moet juist niet alleen bij de overheid liggen: het moet een agenda zijn op basis van gelijkwaardigheid tussen onderwijs, overheid en private sector. Ecosystemen waarin de overheid ‘dicteert’ werken niet, dat weten we echt hard uit de literatuur.”

“De overheid moet eerder faciliteren dan leiden”, zegt Van Nunen. “Die stip aan de horizon kan ook verlamdend werken. We weten echt wel waar die horizon zich bevindt, dus laten we gewoon vast die kant op lopen. We kennen de relevante missies wel. Duurzaamheid, energietransitie, et cetera. We *weten* dat we moeten investeren, we *weten* dat innovatie open moet zijn, we *weten* dat we een ander landbouwsysteem nodig hebben. Ga gewoon aan de slag,

reflecteer geregeld maar ga van start!” “Lastig daarbij is wel”, zegt Van Nunen, “dat overheden niet op iteraties worden afgerekend, maar op doelstellingen. Reflexieve monitoring zou kunnen helpen. Ook de triple en quadruple helix vormen een deel van het antwoord. De fotonica laat zien dat het kan: overheden binnen dat thema verdienen een pluim, want ze geven de ruimte. Niemand weet precies wat het wordt, het kan zelfs mislukken, en toch verdient het onze steun. Door te faciliteren in plaats van te leiden.”

Dick Pouwels (HAS) vraagt aandacht voor het formuleren van de juiste missies voor Brabant. “Je kunt alleen een man op de maan zetten als je ergens goed in bent en die kwaliteiten kunt inzetten voor het realiseren van die missie. Dus besteed in je discussie ook aandacht aan je wortels, dat waar je goed in bent en breng missie en kwaliteiten bij elkaar. Daarbij is het belangrijk om bij iedere missie vast te stellen of economie én ecologie daarbinnen voldoende aandacht krijgen en voldoende in balans zijn.”

OPTIES VOOR MISSIES

Matthijs Janssen laat zien dat er opties zijn voor Brabantse regio's: Je kunt ervoor kiezen af en toe aan te sluiten bij nationale missies en geen eigen agenda te formuleren. Je kunt echter ook gebruik maken van de kansen die zich aandienen op lokale prioriteiten of structureel inzetten op de eigen lokale innovatiesterktes. Tot slot kun je 'innovatiegericht inkopen' met een eigen instrumentarium. “Maar welke koopkrachtige publieke organisaties komen voor zo'n aanpak in aanmerking?” De vraag is hoe je een regionaal-economische insteek en een transitie-insteek in samenhang brengt. “Kansen liggen in cross-specialization, bijvoorbeeld door htsm en agri te verbinden, je komt dan uit bij precisielandbouw. Een missie kan ervoor zorgen dat de sectoren bij elkaar komen, het is als het ware een smeermiddel. Bij de transitie-insteek kies je ervoor om te experimenteren met verschillende missies in verschillende regio's.”

Er bestaat verdeeldheid over het juiste schaalniveau van de missies. Een poll onder de aanwezigen laat zien dat er steun is voor zowel missies op Brabants niveau, als voor aansluiting bij nationale missies en het organiseren van missies op sub-regionaal niveau. Roel Schutten (Agrifood Capital) ziet het voordeel van een missiegedreven aanpak in het op gang brengen van een ander proces. “Denk in termen van opgaven in plaats van in sectoren. Wat kan jouw bijdrage zijn in het bereiken van die missie? Neem bijvoorbeeld ons streven naar een duurzaam voedselsysteem, wat zou jouw bijdrage kunnen zijn daarin? Je zou dan ook de intensieve veehouderij mee kunnen krijgen; hoe dan ook moet het cross-sectoraal.” Schaalgrootte is volgens Schutten geen criterium. “Kies niet voor een bepaalde schaal, ga dansen op diverse schalen. Als de brede welvaart je doel is, ga je kijken welke missies daar impact op hebben, zowel lokaal als Europees. Zorg er in elk geval voor dat je die missies niet isoleert, want dan mis je innovatiekracht.”

De woorden van Roel Schutten krijgen alom bijval. “Het schaalniveau is volgend, niet leidend”, bevestigen Paul van Nunen en Edgar van Leest (namens provincie Brabant). Ook Joep Brouwers is enthousiast: “Zo combineer je top-down en bottom-up en benut je de kracht van ondernemerschap.” De overheid moet bedrijven niet als een instrument zien om een missie te realiseren, vult hij daarop nog aan. “Dat is natuurlijk aan de bedrijven zelf. Maar wat de overheid - als facilitator en visionair - wel heel goed kan doen is bedrijven verleiden om mee te doen.”

Luc Boot pakt nog even terug op de woorden van Frank Dietz over radicale oplossingen boven incrementele. “Je zou je als overheid meer moeten richten op challengers. Niet de usual suspects - de partij waarmee je de vorige oorlog hebt gewonnen. Zoek vernieuwers of juist partijen die er nog niet zijn.” Matthijs Janssen valt hem bij: “De kans is groot dat de

gevestigde orde zichzelf heel goed in the spotlights weet te zetten als je een nieuwe aanpak introduceert. Als je je missiebeleid specifiek inzet om nieuwe verbindingen te leggen en challengers een kans te geven, ontstaat er wel een kans dat 'de gevestigde massa' niet in z'n geheel aanhaakt. Dan nog is het de vraag of die gevestigde partijen een exclusief programma behoeven, omdat er vaak al zoveel structuren en instrumenten zijn waar juist gevestigde orde al veel gebruik van weet te maken."

BOUWSTENEN VOOR DE ECONOMISCHE VISIE (2): AGGLOMERATIEKRACHT

In twee 'economenpanels' heeft BrabantAdvies de input verzameld van deskundigen over de Brabantse economie van de toekomst. De eerste sessie (17 juni 2020) richtte zich op een maatschappelijk gedreven innovatiebeleid, de tweede (19 juni 2020) op agglomeratiekracht. De uitkomsten van deze gesprekken worden gebruikt als input voor de Economische Visie 2030. In dit tweede verslag een blik op agglomeratiekracht, met inleidingen van Ron Boschma en Henri de Groot en met de regio's Midden- en West-Brabant als virtuele gastheren.

"Stug doorwerken in de richting van die stip op de horizon", die opdracht heeft gedeputeerde Martijn van Gruijthuisen zichzelf gegeven rond de Economische Visie 2030. In zijn inleiding voor het tweede economenpanel benadrukt hij dat Brabant er "ondanks Corona" goed voor staat. "Dat is mede dankzij onze veerkracht en de positie die we hebben gecreëerd door de samenwerking tussen verschillende sectoren. Maar om dat zo te houden, willen we in deze periode zoveel mogelijk kennis verzamelen als input voor de komende tien jaar." Zijn specifieke hoop daarbij: niet alleen vergezichten, maar ook het handelingskader.

Ron Boschma, hoogleraar Regionale economie aan de Universiteit van Utrecht en hoogleraar Innovatiestudies aan de Universiteit van Stavanger, deelt zijn inzichten rond zijn onderzoek naar sectorstructuren. Boschma gaat in op een (nog lopend) onderzoek dat hij doet naar kansrijke activiteiten in Zuid-Nederland. Zijn hoofdthema: regio's moeten zich economisch vernieuwen en beleid moet inspelen op waar kansen liggen in de regio's. Boschma heeft daar een methodologie voor ontwikkeld.

"Vernieuwing is een absolute voorwaarde om langetermijngroei in regio's te waarborgen", zegt Boschma. En dat heeft ook consequenties: "Focus dus niet op versterking van bestaande specialisaties, maar gebruik de bestaande kennis en ervaring om in te spelen op nieuwe kansen. Dat vereist ook dat je prioriteiten stelt: welke economische activiteiten hebben een hoog ontwikkelpotentieel?"

Twee factoren zijn daarbij van belang, zegt Boschma: gerelateerdheid (kun je voortbouwen op bestaande kennis en ervaring?) en complexiteit (hoe geavanceerd zijn de gekozen speerpunten?). "Hoe complexer, hoe beter, want dat levert economische winst op." En Brabant scoort op enkele activiteiten heel goed, zo blijkt uit de resultaten van Boschma's onderzoek. Fotonica, HTSM en digitale technologie (inclusief AI) zijn thema's die om die reden gekoesterd moeten worden. Dat geldt in Brabant veel minder voor chemische technologie en geavanceerde

materialen. Boschma heeft vervolgens gekeken naar regio's in de rest van Europa waar Brabant mee zou kunnen samenwerken omdat die regio's over complementaire kennis beschikken. Een kaart met daarop de Europese AI-clusters geeft bijvoorbeeld precies aan welke potentiële partnerregio's op het gebied van AI interessant zijn voor Brabant.

ECONOMISCHE GROEI?

Terwijl Boschma zijn pleidooi uitspreekt, ontstaat er op de achtergrond een discussie over de noodzaak van economische groei. "Groei betekent ook meer belasting voor de aarde en die is toch echt eindig", zegt SER Brabant voorzitter Elphi Nelissen. Of, zoals Rens Mulder (Telos/Het PON) het formuleert: "Moeten we het niet omdraaien? Waar wil je als maatschappij staan in 2030? Gezond klimaat, niemand onder de armoedegrens, grote mate van leefbaarheid. Hoe kan de economie dat proces ondersteunen? Hoe zorgt de economie voor kwaliteit van leven?" Die oproep krijgt alom bijval. Cees-Jan Pen wijst op de 'verrommeling' in de centra, maar ook andere factoren zijn risicovol: "De quality of life staat echt onder druk. Kijk naar de plaatjes die het longfonds verspreidt, kijk naar de stikstofniveaus. Kenniswerkers houden daar helemaal niet van." Leendert van Bree (Provinciale Raad Gezondheid) zegt dat we voor toekomstbestendigheid breder moeten kijken, naar het welbevinden van mensen binnen hun omgeving. "Bestuurders vinden dat lastig. Welke waarde wordt er gecreëerd met nieuwe businessmodellen? Met Quality of Life kun je ook geld verdienen!"

Huub Dormans (Ondernemerslift) beaamt dat de nadruk veel meer op 'waardetoevoeging' moet liggen. "Innovatie moet leiden tot daadwerkelijke toepassing door mensen en organisaties en gaat dus verder dan technologie. Technologie is daarbij slechts één van de bronnen die kan leiden tot innovatie. Het succesvol toepassen, verwaarden en vermarkten van de innovatie is vaak een knelpunt in het realiseren van innovatie. Kijkend naar 2030 zouden we de economie moeten veranderen in een waardegedreven economie, in plaats van technologiegedreven. Fotonica is fantastisch, maar pak thema's op die Brabant beter maken, daarmee boor je een economische potentie aan die nieuwe kansen oplevert, zowel binnen als buiten Brabant. Maak de economie weer dienstbaar aan de maatschappij in plaats van andersom."

Ook agglomeratiekracht kan daarbij worden aangeboord, zegt Boschma. "Er zijn immers agglomeratievoordelen als er sprake is van een coherente structuur van lokale, elkaar ondersteunende activiteiten." Die voordelen worden alleen zichtbaar als er daadwerkelijk sprake is van lokale netwerken: een levendige interactie tussen gerelateerde activiteiten. Daarnaast moet er enige kritische massa zijn (inclusief de noodzaak tot interactie met de buitenwereld) en moet elke vorm van lock-in worden voorkomen. "Dat is echt cruciaal voor de ambitie van vernieuwing."

Boschma noemt het Baskenland als sterk voorbeeld, waar de economie, onder meer vanuit een krachtige triple helix en complementariteit, een grote impuls heeft gekregen. "Je ziet daar dat een triple-helix-constructie een aanjager kan zijn, vooral ook omdat ze hebben weten te voorkomen dat deze teveel in zichzelf gekeerd was." "Want dat", zo zegt Boschma, "is het grote risico van de triple helix: dat de onderlinge samenwerking zo hecht wordt dat er geen ruimte meer is voor nieuwe deelnemers. Ze moeten open blijven, zodat er vers bloed blijft binnenstromen. Dat is in de praktijk vaak niet het geval, waardoor er geen vernieuwing meer is."

De aanwezigen denken toch wat genuanceerder over de rol van de 'gevestigde belangen' bij het bepalen van de economische toekomst van Brabant. 85% zegt dat die wel degelijk een plek verdienen aan de economische gesprekstafels. Ivka Orbon (BrabantAdvies) reageert:

“Maar laten we wel oog hebben voor vernieuwers en dit faciliteren. Soms moet je daarvoor tegen gevestigde belangen ingaan.”

Boschma krijgt wel alle steun voor zijn stelling dat Brabant over de eigen grenzen heen moet blijven kijken voor het aanboren van economische kansen. “De provincie kan de regio’s helpen bij het leggen van grensoverschrijdende verbindingen, bijvoorbeeld naar Vlaanderen”, zegt Erik Kiers (Regio West-Brabant). Bas Kapitein (Midpoint Brabant) pleit er in zijn reactie voor om ook op de gedragskant van technologie in te gaan. “Als we dat niet doen, bemoeilijken we de toepassing van de sleuteltechnologieën onnodig. Gedrag is een noodzakelijke randvoorwaarde. De provincie heeft een fantastische, complementaire kennisinfrastructuur, zowel bij de bedrijven als de kennisinstellingen zelf. Maar het wordt pas echt goed als je, naast de aandacht voor technologie, ook bijvoorbeeld de Universiteit van Tilburg en een reeks andere kennisinstututen, verspreid over de provincie, daarbij betreft.”

Over het belang van Brainport Eindhoven voor Midden- en West Brabant bestaat iets meer verdeeldheid. 75% vindt dat Midden- en West-Brabant, gezien de economische structuur, meer gebaat is met samenwerking met Rotterdam, Dordrecht en Zeeland dan met Brainport. “Laten we ook wat trotser zijn”, zegt Erik Kiers. “We zijn met West-Brabant de 6e regio van Nederland qua toegevoegde waarde.” Bas Kapitein geeft daarop aan de hokjes wat meer los te laten: “Kijk naar de Brabantmetropool in plaats van de bestuurlijke regio’s.”

DE IMPACT VAN AGGLOMERATIEKRACHT

Henri de Groot, hoogleraar regionaal economische dynamiek aan de Vrije Universiteit in Amsterdam en kroonlid van de SER, gaat vervolgens dieper in op de vraag hoe agglomeratiekracht kan leiden tot duurzame en robuuste economische structuren. “Door decentralisatie en een terugtrekkende overheid neemt het belang van de regio’s voor de invulling van de grote maatschappelijke thema’s en opgaven toe. Maar tegelijk zien we meer pieken en dalen in het economische landschap en is er sprake van zichtbaar onbehagen in de samenleving.”

De Groot laat aan de hand van een aantal kaarten zien dat waar bevolkingsdichtheden groot zijn, ook de productiviteit hoog is. Binnen Nederland overheersen de agglomeraties in de Randstad. “Het fenomeen van de agglomeratiekracht - het werken in dichtbevolkte gebieden - heeft gunstige gevolgen voor alle opleidingsniveaus, maar bij laagopgeleiden doet het er iets minder toe dan voor hoogopgeleiden.” Daarnaast vraagt De Groot aandacht voor de schokgevoeligheid per regio. “Extreme specialisatie maakt kwetsbaar. Dat heeft deels met gevestigde belangen te maken, maar ook met de mate waarin de regio door de jaren heen te maken heeft gehad met grote schokken. Brabant - en zeker ook Brainport - is daar extra gevoelig voor.”

Wat betekent dit alles voor het beleid? Een snelle peiling geeft aan dat er aandacht nodig is voor het stimuleren van de samenwerking tussen de vier regio’s, het koppelen van hun netwerken en het “samen schakelen” naar de netwerken buiten de provincie. Ook zijn er nog volop wensen rond een aantrekkelijk woon-, werk- en leefklimaat. Ron Boschma ziet daarnaast nog een belangrijke rol voor de provincie in de bevordering van samenwerking tussen Europese regio’s. “Er zijn heel veel programma’s in Europa die nog nauwelijks worden benut, zoals Smart Specialization. Daar is veel geld uit te halen en de provincie speelt daarbij een belangrijke rol als initiator.”

De Groot ziet drie uitdagingen voor het economisch beleid: human capital, duurzaamheid en governance. Op het gebied van menselijk kapitaal benadrukt De Groot het belang van scholing. “Op alle niveaus, maar vooral rond Leven Lang Ontwikkelen ligt een grote opgave.” Duurzaamheid (klimaat, energie, circulariteit) is volgens De Groot “vooral voor West-Brabant” een kans, bijvoorbeeld via het Moerdijkgebied. “Mits je grensontkennend durft te werken, want hiervoor liggen ook lijntjes met Rotterdam voor de hand.” Cees-Jan Pen (Fontys) grijpt de trend van de ‘verdozing’ aan om te pleiten voor een betere coördinatie tussen regio’s, óók over provinciegrenzen heen. “Op papier wordt dat wel beleden, maar de praktijk is helaas wat anders.” In de governance moet de regio het primaire schaalniveau worden voor beleid op het gebied van milieu, woningmarkt en arbeidsmarkt, zegt Henri de Groot. “En laat de maatschappelijke opgaven leidend zijn, niet de sectoren.” Voor alle uitdagingen geldt dat het verhaal richting de bevolking overtuigend moet zijn. “Neem de burgers daarin mee. Planning is *‘persuasive story-telling about the future’*.”

Henri de Groot sluit zijn betoog af met een drieslag: investeer, leid en leer. “De toekomst ligt op regionaal schaalniveau; zorg voor verdere samenwerking binnen en tussen de stedelijke agglomeraties. Er is veel goedkoop geld, gebruik dat, liefst samen met de banken, voor het publieke belang. En ten slotte: neem bij dit alles de lerende economie als uitgangspunt. Daarbij gaat het om adaptiviteit (vooral rond transformaties), leven lang ontwikkelen en een smart specialization strategy.” De Groots oproep om de banken bij de kapitaalverstrekking te helpen, zorgt voor wat onrust in de zaal. Er is hier en daar nog wel wat scepsis.

Eén van de thema’s waarover vervolgens in subgroepen wordt doorgesproken, is de governance, onder meer rond de arbeidsmarkt. Gido ten Dolle (provincie Noord-Brabant): “Hoe kunnen we de middelen die er wel degelijk zijn voor opleiding en scholing daar ook echt aan ten goede laten komen? Dat raakt aan de governance van de arbeidsmarkt. Van wie is eigenlijk die arbeidsmarkt? Heel vaak zien we dat de structuren die door de overheid zijn bedacht onvoldoende dynamisch zijn of zelfs achter de muziek aanlopen. Daardoor kunnen bedrijven helaas niet voldoende aan scholing en omscholing werken. Laten we voorbeelden uit andere regio’s gebruiken om zelf ook ervoor te zorgen dat we het geld echt inzetten om talent voor de sector te behouden. Op die manier kunnen we, met werknemers en werkgevers in de lead, aan de opleidingskant een goede richting geven aan de missies en opgaven die we hebben.”

Leo Kemps (Logistics Community Brabant, tevens SER-lid) sluit daar direct op aan met zijn pleidooi voor een betere aansluiting tussen bedrijven en onderwijs. “Leven Lang Leren is een mooi instrument, maar helaas nog niet goed genoeg uitgevoerd. Dat ligt zowel aan de kennisinstellingen als aan het bedrijfsleven, inclusief de zzp’ers die het eigenlijk allemaal zelf maar moeten uitzoeken.” “Een iets flexibelere houding aan alle kanten zou zeer gewenst zijn”, zegt Kemps. John den Ridder (Maintenance West-Brabant / REWIN) ziet nog kansen in de koppeling van bedrijven aan regionale initiatieven, met name rond ruimtelijke ordening. Hij vraagt zich daarnaast af of er niet een te groot verschil bestaat tussen de manier waarop overheden omgaan met bestuurlijke grenzen en de manier waarop het bedrijfsleven daar tegenaan kijkt. “Die bedrijven zien daar veel minder drempels: die halen hun kennis ook wel uit andere regio’s, ze zijn heel goed in staat die koppelingen over grenzen heen te leggen.”

VERBINDEN, VERSLIMMEN, VERDUURZAMEN

Erik Kiers ziet ondanks de energie die er al in is gestoken nog volop uitdagingen in de regionale samenwerking in West-Brabant. “Er is voor overheden en kennisinstellingen nog een slag te maken in kansen rond ‘verbinden, verslimmen en verduurzamen’. Hoe leg je bijvoorbeeld als regio West-Brabant de verbinding met andere regio’s in binnen- en buitenland? We zijn

plant-based en biobased. Maar de kennisinstellingen op deze thema's bevinden zich elders. Hoe verbinden we die? Dit vraagt een verbreding van het blikveld en het kijken over de eigen bestuurlijke begrenzing" Een andere uitdaging is logistiek van aard: de bereikbaarheid van werklocaties is daarbij een concreet aandachtspunt. "De kennisinstellingen zitten centraal, de werklocaties nogal versnipperd. Hoe bereiken studenten de Moerdijk of Aviolanda?" John den Ridder ziet kansen: "Voor de koppeling van het bedrijfsleven en onderwijs wordt in West-Brabant gebouwd aan een infrastructuur van fieldlabs en skillslabs. NLR, TU Delft, Avans en TNO sluiten hierop aan."

Sjoerd van Dommelen (Ministerie EZK) geeft ten slotte nog de tip gebruik te maken van de hulp van de Rijksoverheid. "Er zijn veel vraagstukken op de scope van de wereldmarkt die je als regio niet alleen kunt oplossen, zoals onderlinge concurrentie, de slachterijproblematiek of kwesties rond arbeidsmigranten; daar heeft het Rijk een rol." Tegelijkertijd moeten we daar niet alles van verwachten. "Bedrijven hebben het druk en er is niet altijd ruimte voor vernieuwing. De overheid kan duwtjes geven, maar moet daarbij behoedzaam blijven."

DEELNEMERS ECONOMENPANELS 17 EN/OF 19 JUNI 2020	
Roel Schutten	AgrifoodCapital
Joep Brouwers	BOM
Gijs van de Molengraft	BOM
Maurice Horsten	Bossche Investerings Maatschappij
Alwin Groen	BrabantAdvies
Ivka Orbon	BrabantAdvies
Marion Hinderdael	Brainport Development
Paul van Nunen	Brainport Development
Michel Weeda	Brainport Industries (HTSM)
Rob Tips	CZ Young Professionals Brabant /
Jorn Konijn	Dutch Design Foundation
Ron van Baden	FNV (SER Brabant)
Cees-Jan Pen	Fontys Hogeschool (SER Brabant)
Henri van Mil	Geodan
Dick Pouwels	HAS
Leo Kempes	Logistics Community Brabant (SER Brabant)
Leendert van Bree	LvB Business Development (Provinciale Raad Gezondheid)
John den Ridder	Maintenance West-Brabant (REWIN)
Bas Kapitein	Midpoint Brabant
Sjoerd van Dommelen	Ministerie EZK/LNV
Gerard Keurentjes	Ministerie EZK/LNV

Huub Dormans	Ondernemerslift+
Jack Zagers	Otentic Logistics (SER Brabant)
Nurettin Altundal	Lid Provinciale Staten Noord-Brabant
Paul Apeldoorn	Provincie Noord-Brabant
Jan Frans Brouwers	Lid Provinciale Staten Noord-Brabant
Gido ten Dolle	Provincie Noord-Brabant
Marc Glaudemans	Provincie Noord-Brabant
Martijn van Gruijthuijsen	Lid Gedeputeerde Staten Noord-Brabant
Jeroen Hellebrekers	Provincie Noord-Brabant
Bregje Lankveld	Provincie Noord-Brabant
Edgar van Leest	Provincie Noord-Brabant
Maarten Raaijmakers	Provincie Noord-Brabant
Bregje Poelman	Programmabureau RWB
Nena van den Oever	Rabobank Young Professionals Brabant /
Marc van der Meer	ReflecT – UvT (SER Brabant)
Erik Kiers	Regio West-Brabant
Dennis van der Pas	REWIN
Matthijs van Campenhout	REWIN
Luc Boot	RLI
John Dagevos	Telos
Rens Mulder	Telos/Het PON (Young Professionals Brabant)
Clément Goossens	TU/e
Elphi Nelissen	TU/e (SER Brabant)
Jan van Mourik	VNO NCW Brabant Zeeland (SER Brabant)

MODERATOR / ECONOMEN

Nathan de Groot	Moderator
Bart Brouwers	Journalistieke verslaglegging
Frank Dietz	Planbureau voor de Leefomgeving
Ron Boschma	Universiteit Utrecht
Matthijs Janssen	Universiteit Utrecht
Henri de Groot	Vrije Universiteit Amsterdam